

Микола Бармак

ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ЗАХІДНОЇ І ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ, США, КАНАДИ ТА ЯПОНІЇ

Стаття знайомить із здобутками історіографії дослідників Західної і Центральної Європи, США, Канади та Японії щодо проблем історії державного управління Російської імперії і становища провінційного чиновництва.

Ключові слова: Російська імперія, чиновництво, німецька, французька, австрійська, білоруська, литовська, польська, американська, канадська, японська історіографія.

Проблеми історії державного управління Російської імперії і становища провінційного чиновництва становлять значний інтерес для науковців Західної і Центральної Європи, США, Канади та Японії. Роботи німецьких вчених Е. Амбюргера [25] і Х. Торке [58] були одними з перших у розробці цієї тематики.

Американський історик Р. Роббінс у монографії “Намісники царя: Російські губернатори останніх років імперії” [48] ввів у науковий обіг визначення поняття “губернаторська влада” як збірного образу регіонального управління. Інститут губернатора він розглянув з позицій соціально-політичних відносин цього посадовця з різними рівнями влади і суспільства: представниками центральних установ і відомств, різних станів, земського самоуправління. Автор створив узагальнені характеристики освітнього рівня, майнового стану, службового досвіду губернаторів. Використовуючи мемуарні джерела, він реконструював “типовий” день “типового” губернатора в “типовій” губернії [18]. Дослідження Р. Роббінса спростовує уявлення про губернаторів як про неосвічених і корумпованих чиновників. Учений документально довів тезу про ріст їх професійності та службової компетенції. Однак, аналізуючи проблему лише з юридичної точки зору, американський дослідник практично не звернув увагу на реальне становище в регіонах. Тому з його висновком про те, що губернатор мав досить незначні повноваження і не був всевладним, не можна погодитися.

Р. Роббінс дослідив кадрову політику Російської імперії при формуванні особового складу губернаторського корпусу. Проте, він не розглядав важливі у Російській імперії фактори протекції та фавору при призначенні на посади. А з висновком науковця про те, що Міністерство внутрішніх справ головним критерієм для призначення на посаду вважало ділові якості кандидатів, можна посперечатися. Загалом, праця Р. Роббінса цінна тим, що вона демонструє ступінь розбіжностей правового та фактичного статусу губернатора у владній ієрархії, складність і заплутаність його компетенції [19].

Американський історик М. Раєв розглянув у своїх роботах еволюцію політичних установ Російської імперії та ставлення до них суспільних сил [17; 46; 47]. Він визначив специфіку російського чиновництва XVIII–XIX ст., як бюрократії “поліцейської” держави. Х. Сетон-Уотсон у праці “Російська імперія, 1801–1917” з’ясував політичні та соціальні фактори функціонування бюрократичного апарату Росії в XIX ст. [53]. С. Ф. Старр, вивчаючи губернську адміністрацію та станове самоуправління, показав їх залежність від суспільного розвитку, а також підкреслив вплив місцевого апарату управління на формування політики уряду [56]. Ці ж проблеми розглядалися істориком Д. Філдом [29]. Тема реформування губернської структури управління і перетворення останньої чверті XVIII ст. аналізуються в окремих розділах праці Ісабель де Мадаріага [13]. На основі вивчення формулярних списків чиновників центральних та окремих місцевих установ В. Пінтнер дійшов висновку, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у державному апараті

Російської імперії посилювалися позиції недворянських станів [43; 44]. Дж. Л. Яні (Ванев) вважав абсолютистську форму правління у державі, кріпосництво, залежне становище станів першочерговими чинниками, які визначили специфіку російського чиновництва [62].

Концепцію наступництва, поступального розвитку російської адміністративної системи висунув Д. Орловскі [41; 42]. Він виділив загальні риси російського апарату управління, які удосконалювалися впродовж свого існування. Серед них на першому місці стоять раціоналізація державних структур, диференціація їх функцій і спеціалізація підрозділів. Основною умовою для забезпечення ефективного функціонування всього чиновницького апарату Російської імперії вчений вважав єдність управління як на вищому, так і на регіональному рівні.

Р. С. Уортман проаналізував розвиток правової свідомості російських чиновників і їх морально-професійного обов'язку щодо суспільства, пов'язуючи це із набуттям спеціальної освіти, почуттям приналежності до управлінського апарату, підвищенням статусу державної служби, активною участю в суспільному житті [61; 22]. Цікавими є створені науковцем історико-психологічні портрети вищих урядовців держави. Д. Сондерс розглянув проблеми функціонування державного апарату і його роль у розвитку країни, показав еволюцію чиновництва в XIX ст. порівняно із попереднім періодом [50]. В іншій роботі вчений відзначив конструктивність управлінських заходів малоросійських губернаторів [51]. Р. Пайпс розглянув створення й еволюцію упродовж кількох століть російської державності через призму взаємовідносин між станами і апаратом управління [16].

А. Каппелер, говорячи про інтеграційні процеси на Правобережжі України, стверджує, що “постійні воєнні конфлікти на Заході не допускали в період до 1815 р. форсованої інтеграції колишніх територій Речі Посполитої. У внутрішній політиці цьому курсові... відповідали реформи, у яких були задіяні польські магнати...” [10, с. 67]. Розглядаючи входження земель колишньої Речі Посполитої не як одномоментний акт, А. Каппелер зауважив, що перед російською владою постало питання, як приєднати “регіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією”. Вирішуючи його, уряд зважав на місцеві особливості різних територій. Щодо адміністративного управління Правобережжям України вчений зауважив, що “нові території відразу ж включили в створену в 1775 р. губернську систему, а загальнодержавні установи розпустили” [10, с. 67]. Проте, в управлінні “на регіональному рівні Росія змушена була звернутися до досвіду місцевої шляхти і призначала на більшість урядових посад її представників. Збереглася польська мова в урядовій та судовій сферах, а також було підтверджено дію третього Литовського Статуту – юридичного кодексу Великого князівства Литовського, створеного в 1588 р.”. Окрім того, у перші десятиліття після входження західних земель до складу Російської імперії політика уряду щодо шляхти спрямовувалася на співробітництво з регіональною елітою. Лояльні шляхтичі кооптувалися в імперську знать, включалися в місцеве управління, держава підтверджувала їхні права на земельні володіння разом із залежними селянами [10, с. 68, 121]. Якщо ж шляхта не дотримувалася необхідної умови для спілки з урядом, виявляючи “нелояльність до царя або підозрювалася в цьому, уряд, зрозуміло, відкликав частину привілеїв” [9, с. 129]. Але навіть придушивши повстання 1794 р. та 1830–1831 рр., російська влада, намагалася забезпечити лояльність поляків не лише репресіями, а й поступками [10, с. 122].

Підаючи сумніву тезу про те, що Російська імперія – тюрма народів [9, с. 137–138], А. Каппелер довів, що “російська політика стосовно неросійських етносів імперії справді була навдивовижу прагматичною, гнучкою і толерантною” [10, с. 120], і заперечив думку про колоніальний статус України в її складі. Він стверджує, що уряд Російської імперії щодо “України в XVII і XVIII ст. поводився за традиційними зразками: спочатку він не порушував адміністративний, соціальний і культурний status quo, а згодом проводив малими кроками поступову інтеграцію” [7, с. 211]. Поступово “специфічні привілеї втрачали значення, і Лівобережна Україна стала звичайним регіоном Росії”. Вчений відзначив особливість української еліти, яка, на відміну від “більшості інших кооптованих неросійських еліт

(балтійські німці, поляки, фіни, грузини), ... зазнавала сильного впливу російської культури. Цьому сприяло те, що держава не дискримінувала православних еліт" [7, с. 211].

Д. Бовуа україно-польські відносини у ХІХ ст. розглядає найчастіше як тристоронні, де третьою стороною були росіяни, які після другого і третього поділу Речі Посполитої стали господарями Правобережжя України і в кінцевому результаті перемогли у протистоянні з поляками [3; 4; 5; 6; 26]. Перемогти у цьому протиборстві російському царату допомогли не тільки добре продумана політика, але й сама історія. Розглядаючи суспільно-політичну та соціально-економічну еволюцію польської шляхти у ХІХ ст., Д. Бовуа розкрив інтеграційні заходи уряду і, зокрема, київських генерал-губернаторів щодо Правобережжя. Досліджуючи становище поляків, він зробив висновок, що, завдячуючи толерантному ставленню імператорів Павла І та Олександра І, вони відчували себе досить упевнено на чиновницьких посадах в адміністративних і земських установах, зберегли практично недоторканим власне дворянське самоврядування й всіляко оберігали його від впливу російської влади. Таке становище тривало до польського повстання 1830–1831 рр. Після нього активно почала впроваджуватися політика, спрямована проти “зубожілого польського населення Південно-Західного краю” [6, с. 145]. Д. Бовуа назвав адміністративну акцію російського уряду, спрямовану на декласацію шляхетства, найбільшою соціальною маніпуляцією, яку пережила Європа до ХХ ст. [2, с. 184].

Проблеми інкорпорації українських земель до складу Російської імперії досліджуються вченими славістичного наукового центру при університеті м. Хокайдо в Японії [14, 15]. К. Мацузато при з'ясуванні взаємовідносин російського центру й українських регіонів у складі Російської імперії надав перевагу використанню територіального підходу і фактично не погодився із тезою про територіально-правову відокремленість українських земель [14]. К. Мацузато говорить, що на Правобережжі України “симбіоз загальноімперської і місцевої еліти” був неможливим. В основному, ця обставина і визначала політику центру щодо вказаного регіону. Науковець стверджує, що національна політика Російської імперії не була і не могла бути всезагальною, а “існували конкретні політики щодо конкретних народів чи регіонів”. Російська імперія “могла бути збережена лише при застосуванні етно-Бонапартизму”. Як приклад, вчений нагадує, що “антипольська політика після правління київського генерал-губернатора Д. Бібікова супроводжувалася більш чи менш проселянською (проукраїнською) політикою” [14].

З огляду на те, що землі Білорусі та Литви після поділів Речі Посполитої також входили до складу Російської імперії, інкорпораційна та уніфікаційна політика Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. активно вивчається і досліджується істориками Білорусі та Литви.

Сучасний білоруський вчений Я. К. Онищенко, оцінюючи наслідки входження Білорусі у склад Російської імперії, зауважує: “Погано це чи добре, прогресивно чи реакційно, але уряд царської Росії закріпив свою владу, норми і мораль, проводив політику поєднання старого і нового – словом, все те, що визначається поняттями уніфікація, інкорпорація, русифікація...” [1, с. 11]. Аналізуючи процес формування культури на білоруських землях у другій половині ХVІІІ – 20-х роках ХІХ ст., С. Я. Куль-Сільверстова зазначила, що поділи Речі Посполитої і включення у склад Російської імперії білоруських земель мало для них негативне значення [11]. Автор “Нарису історії Білорусі (1795–2002)” З. Шибєка [23] висловив думку про гальмування “автократичною царською Росією” еволюції білоруських земель “до політичного та економічного лібералізму”.

Сучасні литовські науковці відмовляються від спрощеного підходу до висвітлення політики російського уряду в Північно-Західному краї після його входження до складу Російської імперії, намагаючись більш детально аналізувати її стратегію і тактику. В литовській історіографії побутує думка, що хоча деякі заходи влади і мали асиміляційний характер, але систематична політика “обрусіння” щодо литовців не проводилася.

Е. Александравічюс і А. Кулакаускас оцінюють приєднання земель колишнього Великого князівства Литовського до Російської імперії негативно, підтверджуючи свою тезу

фактами про сповільнення соціальної та економічної модернізації Литви після поділів Речі Посполитої і зазначаючи, що “при збереженні вірності ментальним особливостям суспільства колишнього Великого князівства Литовського, ні нав’язані росіянами, ні власні соціальні структури не могли природно розвиватися” [24]. Вчені підкреслюють, що основною метою російської влади “на окраїнах” було намагання заручитися політичною підтримкою неросійського населення, домогтися соціальної стабільності. Національна політика Російської імперії в губерніях, приєднаних від Речі Посполитої, розглядається за різними ступенями русифікації. Денаціоналізація стає пріоритетною, на думку Е. Александровичуса і А. Кулакаускаса, після придушення повстання 1863-1864 рр. [24; 34, с. 211]. Такої ж думки дотримується В. Меркис [38, с. 9; 39, с. 49; 40, с. 33]. Р. Вебра називає метою національної політики Російської імперії на територіях, приєднаних після поділів Речі Посполитої, денаціоналізацію [59, с. 18].

Проблематика, пов’язана з історією земель колишньої Речі Посполитої у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., активно розроблялася і розробляється у польській історіографії [60; 30; 52; 35; 32; 37; 21; 20; 31]. Польські вчені аналізують структуру суспільства [12; 45; 55], систему землеволодіння на Правобережжі України [35], розвиток шляхетського суспільного руху, зміну становища шляхти упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. [45; 37; 36].

У центрі уваги багатьох учених були національні повстання, польський визвольний рух і репресії російської влади [54; 33]. Так, монографія А. Шварца [57] містить аналіз історії поляків у Російській державі крізь призму співпраці частини шляхти з російською владою. Л. Заштовт оцінює політику центру у сфері управління західними губерніями, обмеження залишків самоуправління, засилля російських чиновників, спроби уніфікації, використання адміністративного ресурсу для ліквідації польського впливу як “цивілізаційну деградацію Західного краю”, яка в тій чи іншій мірі стосувалася всіх його мешканців [63, с. 365].

Тему “поляків на службі імперії” розкривав у своєму дослідженні також і А. Хвальба [27; 28]. Він з’ясував, що польські чиновники займали в адміністрації лише нижчі пости, хоча траплялися і винятки. Розкриваючи зміст русифікаторської політики щодо адміністрації Царства Польського після повстання 1863 р., вчений зазначив, що часто дії російського уряду були непослідовними, а причинами цього, на переконання вченого, були прагматичні цілі: з однієї сторони, у центру не було достатнього бюрократичного резерву для того, щоб відмовитися від залучення на службу кваліфікованих польських кадрів, а з іншої – побоювання щодо нелояльності польських чиновників були доволі значними.

В. Родкевич розглянув дві моделі національної політики Російської імперії. Перша – “бюрократичного націоналізму” – виходила з нелояльності неросійських народів на західних околицях держави і передбачала проведення політики “твердої руки” щодо них [49]. Друга – імперська модель – передбачала можливість включення місцевої еліти (за її лояльності) в єдину систему, без необхідності повної релігійно-мовної асиміляції у формі русифікації і прийняття православ’я. Вчений зазначив, що наслідки національної політики на західних околицях, з точки зору російського уряду, були катастрофічними, імперська концепція зазнала краху, оскільки не була прийнятною для більшої частини польської еліти як спосіб існування, що забезпечив би їй збереження привілеїв ціною поступового перетворення в російське дворянство.

Дослідження сучасних польських істориків відрізняються від наукових робіт попередників не стільки переглядом загальної картини політичного конфлікту, скільки способом його представлення і розстановкою акцентів. У них значно більше аналізується політика імперських властей щодо західних околиць, їх щоденне життя, опір польського суспільства, спроби адаптації до нових форм громадського, культурного і економічного життя. При дослідженні проблем “кресів” більше уваги звертається на долю автохтонних націй, втягнутих у польсько-російське протистояння.

Історіографічний огляд розробки тематики еволюції владних інституцій Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. показує, що в історичній літературі

вивчалися різні аспекти як створення загальноімперської управлінської моделі та її розвитку, так і специфіка окремих владних інституцій в українних регіонах. Предметом вивчення науковців стали законодавча база діяльності державного апарату, його структура, особливості та інструментарій впровадження політики центру на місцях, розроблена методологія та методика дослідження державних структур, є напрацювання у вивченні чиновництва. Але у сферу наукового інтересу не потрапили виклад основних етапів адміністративної політики на Правобережжі України, характеристика управлінських установ регіонального, губернського та місцевого управління як цілісної структури, з'ясування процесів еволюції адміністративних органів впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. власне на цій території, діяльність та роль шляхетського (дворянського) самоврядування, його місце в системі управління та взаємостосунки із державними інституціями різних рівнів. Не вивчалися також проблеми, пов'язані із кадровим складом губернської та місцевої бюрократії правобережних губерній кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Список використаних джерел

1. *Анішчанка Я. К.* Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796). – Мінск: ЗАО “ВЕДЫ”, 1998. – 458 с.
2. *Бармак М. В.* Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах (рецензія) // *Slavica Tarnopolensia* 5. – Тернопіль, 1998. – С. 184–186.
3. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки та соціо-етнічні конфлікти. – К., 1998. – 334 с.
4. *Бовуа Д.* Міф “східних окраїн”, або як йому покласти край // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. пр. – Вип. 5. – Львів: ПРОСФОНЕМА. – 1998. – С. 128–135.
5. *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
6. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
7. *Доповіді на II Міжнародному конгресі українців.* – Ч.1. – Львів, 1994. – С. 208–214.
8. *Зашикільняк Л. О., Крижун М. Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
9. *Каттелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // *Россия – Украина: История взаимоотношений.* – М., 1997. – С. 125–144.
10. *Каттелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
11. *Куль-Сяльверстава С. Я.* Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая пал. XVIII ст. – 1820 г.) / Нав. рэд. П.І. Брыгадзін. – Мінск, 2000. – 350 с.
12. *Леськевичова Я.* Общество Королевства Польского (1815–1864 гг.) в свете новейших исследований // *Вопросы истории.* – 1977. – № 12. – С. 112–118.
13. *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – 460 с.
14. *Мацузато К.* Генерал-губернаторства в Российской империи: От этнического к пространственному подходу // *Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Под ред. И. В. Герасимова.* – Казань, 2004. – С. 427–458.
15. *Мацумура Такэси.* Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер крестьянского землевладения // *Acta Slavica Iaponica.* – 2004. – Т. 21. – С. 67–87.
16. *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. – М., 1993. – 440 с.
17. *Раев М.* Понять дореволюционную Россию: Государство и общество в Российской империи / Пер. с фр. – Лондон, 1990. – 356 с.
18. *Роббинс Р.* Наместник и слуга // *Отечественная история.* – 1993. – № 1. – С. 202–213.
19. *Роббинс Р.* Саграпы? Вице-короли? Губернаторы? // *Родина.* – 1995. – № 6. – С. 28–30.
20. *Сковронек Е.* Удары с трех сторон: Разделы Польши как составная часть европейской истории (1772–1793–1795 гг.) // *Родина.* – 1994. – № 12. – С. 36–40.
21. *Тазбир Я.* Привилегированное сословие феодальной Польши // *Вопросы истории.* – 1977. – № 12. – С. 159–167.
22. *Уортман Р. С.* Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России // *Серия Historia Rossica.* – М., 2004. – 280 с.
23. *Шыбека З.* Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002). – Мінск: “Энцыклапедыкс”, 2003. – 430 с.
24. *Aleksandravicius E., Kulakauskas A.* Caru valdžioje. XIX amžiaus Lietuva. – Vilnius: “Baltos lankos”, 1996. – 338 s.
25. *Amburger E.* Geschichte der Beherdenorganisation Russland von Peter dem Grossen bis 1917. – Leigen, 1966. – 452 s.
26. *Bovua D.* Trqjkajt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wolyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914. – Lublin, 2005. – 562 s.
27. *Chwalba A.* Imperium korupcji w Rosji i w Krolestwie Polskim w latach 1861–1917. – Krakow, 1995. – 418 s.

28. *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. – Warszawa, Kraków 1999. – 320 s.
29. *Field O.* The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861. – Cambridge (Mass.), 1983. – 350 s.
30. *Filipowicz M., Rosji W.* Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX wieku po II wojnie światowej. – Lublin, 2000. – 280 s.
31. *Inhatowicz I.* i in. Społeczeństwo Polskie od X do XX wieku. Wyd. 3-e. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1996. – 420 s.
32. *Jedlicki J.* Klejnot i bariery społeczne. Preobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. – Warszawa: PWN, 1968. – 310 s.
33. *Kaczyńska E.* Syberia: największe więzienie świata (1815–1914). – Warszawa, 1991. – 274 s.
34. *Kulakauskas A.* Rusifikacinės masinio pradinio pietimo sistemos kulrimo Kauno gubernijoje pradžia (XIX a. 7-asis dešimtmetis) // Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubilėjaus proga. – Vilnius: Zara, 1999. – P. 82–97.
35. *Lepkowski T.* Polska – narodziny nowoczesnego narodu: 1764–1870. – Warszawa: PWN, 1967. – 362 s.
36. *Lojek J.* Opinia publiczna a geneza Powstania Listopadowego. – Warszawa: Czytelnik, 1982. – 240 s.
37. *Maciszewski J.* Szlachta polska i jej państwo. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1969. – 354 s.
38. *Merkys V.* Knygnesiulaika – Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994. – 168 s.
39. *Merkys V.* Motiejus Valancius: tarp katalikisko universalizmo ir tautiskumo. – Vilnius: Mintis, 1999. – 150 s.
40. *Merkys V.* Rusu kalba Vilniaus vyskupijos baznyciose 1866–1883 m. // Lituania. – 2002. – № 3 (51). – P. 43–58.
41. *Orlovsky D.* Recent Studies in the Russian Bureaucracy // The Russian Review. – 1976. – Vol. 35. – № 4. – P. 39–68.
42. *Orlovsky D.* The Limits of Reform. The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia 1801-1881. – Cambridge, Harvard Univ. Press, 1981. – 430 s.
43. *Pintner W.* Civil Officialdom and the Nobility in the 1850's. – Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the 17-th to the 20-th century. – Chapel Hill, 1980. – 374 s.
44. *Pintner Walter M.* The Social Characteristics of the Early 19th century Russian Bureaucracy // Slavic Review. American Quarterly of Soviet and East European Studies. – Vol. 29. – 1970. – № 3. – P. 429–443.
45. *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim. 1815–1864 /* Pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN; Ossolineum, 1979. – 358 s.
46. *Raev M.* Imperial Russia. 1682-1825. The Coming Age of Modern Russia. – N.-Y., 1971. – 420 s.
47. *Raev M.* Plans for Political Reform in Imperial Russia, 1730–1905. – Englewood Cliffs, N. J., 1966. – 352 p.
48. *Robbins R.* The Tsar's Viceroys: Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire. – London, 1987. – 254 s.
49. *Rodkiewicz W.* Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). – Lublin, 1998. – 442 s.
50. *Saunders D.* Russia in the Age of Reaction and Reform, 1801-1881. – L-NY, 1992. – 380 s.
51. *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850. – Edmonton, 1985. – 280 s.
52. *Serczyk W.* Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1965. – 310 s.
53. *Seton-Watson H.* The Russian Empire, 1801-1917. – Oxford, 1967. – 528 s.
54. *Sliwowska W.* Zesłancy polskie w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny. – Warszawa, 1998. – 610 s.
55. *Społeczeństwo Polskie XVIII i XIXw.: T.1–6.* / Pod red. W. Kuli. – Warszawa: PWN, 1979.
56. *Starr S.* Frederick. Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870. – Princeton Univ. Press, 1972. – 382 s.
57. *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronictwa Polityki Realnej. – Warszawa, 1990. – 180 s.
58. *Torke H.* Das russische Beamtentum der erste Hälfte des 19. Jahrhunderts // Sonderdruck aus Forschungen des Osteuropäischen Geschichte. – Bd 13. – Berlin, 1967. – P. 159–185.
59. *Vebra R.* Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Socialinės struktūros bruožai. – Vilnius: Mokslo, 1990. – 210 s.
60. *Wierzbicki A.* Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. – Warszawa, 2001. – 370 s.
61. *Wortman R. S.* The Development of a Russian Legal Consciousness. – Univ. of Chicago Press, 1976. – 380 s.
62. *Yaney George L.* The systematization of Russian Government. Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711–1905. – Urbana, 1973. – 436 s.
63. *Zasztowl L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 410 s.